

O'ZBEK TILI LINGVISTIK MANZARASINING ASOSIY TAYANCH TUSHUNCHALARI

A. A. Qodirov

Buxoro davlat universiteti

abbos.qodirov.ruslit@gmail.com

Annotatsiya: maqolada dunyoning madaniy va lingvistik manzaralari lug'atining tarkibi yoritilgan. O'zbek madaniyati konsepsiyalari diqqat markazida bo'lib, unda ushbu lingvomadaniyat vakillarning dunyoqarashlari va tasavvurlari aks ettirilgan.

Kalit so'zlar: kontsepsiya, o'zbek tili, etnik-madaniy ma'lumotlar.

Dunyoning har bir lingvistik tasvirida dunyo manzarasidagi tugun nuqtalarini nomlaydigan semantik yuklovchi so'zlar (madaniy tushunchalar, kalit so'zlar) to'plami mavjud. Tegishli matnlar, til stereotiplari va yangi ma'nolarni keltirib chiqaradigan madaniy model dunyoning madaniy va lingvistik rasmlari lug'atining tarkibini shakllantiradi.

U yoki bu tarzda "til va madaniyat" muammosiga bag'ishlangan ko'plab nashrlar til hodisalarini o'rganishning uning kumulyativ funksiyasi bilan o'zaro bog'liqligida dolzarbligini ko'rsatadi.

O'zbek madaniyatining asosiy tushunchalari nafaqat madaniy, balki filologik tadqiqotlar ob'ektiga aylanmoqda. Kontsepsiyalarni maqol materialida o'rganish alohida qiziqish uyg'otadi, chunki bu holda biz dunyoning milliy qarashlari va uni tilni ifodalash usullari haqida gapiramiz.

O'zbek tadqiqotchisi B. M. Jo'rayeva to'g'ri ta'kidlaganidek, "so'nggi yillarda o'zbek tilshunosligida, ya'ni milliy qadriyatlarning tiklanishi davrida ma'ruzachidan tilni, xususan, davlat tili maqomiga ega bo'lgan o'zbek tilini chuqur o'zlashtirish, fikrning qisqa va lo'nda, asosli, obrazli va samarali bo'lishi talab etiladi. Shoirlar, yozuvchilar va ma'ruzachilar, yoshidan qat'i nazar, agar ular fikrni asoslashni yoki mustahkamlashni xohlasalar, albatta maqollarga murojaat qilishadi" [Juraeva: 19].

Kognitiv tilshunoslikda "kontsepsiya" atamasi asosiy hisoblanadi. Bu atama kognitiv tilshunoslik tomonidan mantiqdan olingan. Umuman olganda kontsepsiyani aniqlash muammosi tilshunoslik uchun yangi emas [Vorobyov: 94].

Zamonaviy ilmiy paradigmada "kontsepsiya" atamasi bir xil ma'noda qabul qilinmaydi. Eng to'liqlari Z. D. Popova va I. A. Sternin tomonidan olib borilgan

konseptni o'rganishdir. Kontsepsiya ostida olimlar "tuzilgan bilim kvanti bo'lgan global fikrlash birligi" ni tushunadilar [Popova: 123].

Tahlil shuni ko'rsatdiki, aynan madaniy tushunchalarda o'zbeklar dunyosining tasviri – ushbu tilda so'zlashuvchilarning eng umumiy dunyo vakolatxonalarini tizimi ifodalangan. Til voqelikni idrok etishning etnik xususiyatlarini eng ko'p ifodalaydi. Dunyoning o'zbek tilidagi tasvirining madaniy tushunchalarini o'rganish ma'naviy madaniyatning bir jihati bo'lgan madaniyat obrazi sifatida o'zbeklarning fikrlash uslubining etnik xususiyatlarini aniqlashga yordam beradi. O'zbek xalqining mentaliteti aynan asosiy madaniy tushunchalar orqali aks ettiriladi, buning natijasida ushbu lingvomadaniyat vakillarining atrofidagi dunyo haqidagi tasavvurini shakllantirish mumkin.

Maqol va matallar dunyoning lingvistik tasvirlari tilning lug'at boyligining ajralmas qismini tashkil qiladi. Dunyoning o'zbek tilidagi manzarasida ushbu lug'at qatlami P. Bakirov, B. Jo'rayeva, M. Saddridinova, X. Abdurahmonov, A. Mamatov, A. Jo'raxonov va boshqalarning asarlarida o'z aksini topgan.

Paremiyalarda kalit so'zlar orqali amalga oshiriladigan madaniy tushunchalar milliy mentalitet va dunyoqarashning o'ziga xos xususiyatlarini, shuningdek, o'zbek madaniyatiga xos bo'lgan ijtimoiy-madaniy munosabatlar, an'analar, urf-odatlar tizimini aks ettiruvchi tushunchalar, tasavvurlar, obrazlar, ustuvorliklar, stereotiplar va baholarni birlashtiradi. Kontseptual sohalar katta miqdordagi etnik-madaniy ma'lumotlarni o'z ichiga oladi, insonni va uning atrofidagi voqelikni tasvirlashda badiiy matnlarda kognitiv yo'nalishga ega hisoblanadi [Samsitova: 105].

Har bir xalqning, har bir oilaning o'ziga xos urf-odatlarini, an'ana va qadriyatlarini bor. Dunyoning o'zbek tilidagi tasvirida "*urf-odat*" (an'ana, marosim, odat) kontsepsiyasi asosiy tushunchalardan biridir. Qadimgi o'zbek jamiyatida "*urf-odat*" an'anaviy ravishda belgilangan me'yorlar va qoidalarga qat'iy rioya qilinishini anglatadi. Masalan, Bir qilgan-madad, Ikki qilgan – odat (bir marta qilgan – yordam, ikki marta qilgan – an'ana). Dard ketar, odat qolar (og'riq yo'qoladi, odat qoladi). Tarki odat – amri mahol (yordam berishdan bosh tortish mumkin emas).

O'zbek tilidagi dunyo rasmining milliy va madaniy ahamiyatga ega bo'lgan konsepsiyalaridan biri non (non) konsepsiyasidir. "Non" tushunchasi nafaqat tabiiy hayotni qo'llab-quvvatlash ma'nosini, balki odamlarning ma'naviy turmush tarzining ramzlarini ham o'z ichiga oladi. Non ham non, ushog'i ham non. Non osmondan tushmaydi.

Sabr-toqat (sabrlik) o'zbek xalqining eng yaxshi fazilatlaridan biridir. O'zbek mentaliteti boshdan kechirgan his-tuyg'ularni oshkor qilmaslik, his-tuyg'ular va tajribalarni tarqatishda kamtarlik va me'yorni namoyon etish, o'zini tuta bilish istagi

bilan ajralib turadi. Shu munosabat bilan o'zbek lingvomadaniyatining an'anaviy qadriyatlar tizimida "sabrlik" konsepsiyasining roli tobora ortib bormoqda. Quyidagi o'zbek maqolida tasdiq bo'lishi mumkin: ma'qullangan baxt topilar, sabr bilan taxt (xushmuomalalik bilan baxt, sabr-toqat bilan taxt). Sabr tagi – sariq oltindir (sabr-toqatning pastki qismi oltindir).

Qadim zamonlardan beri bizning xalqimiz juda sabrli, vazmin deb hisoblangan, har qanday sharoitda u o'zini munosib tutgan. Xalq orasida faqat sabrli odam hurmatga loyiqdir, deb ishoniladi. Sabr tog'ni yiqitar (sabr tog'ni yo'q qiladi). Sabr-umr hazinasi (sabr – hayot xazinasi). Sabr-shodlik kaliti (sabr – baxtning kalitidir).

O'zbeklar tomonidan "kamtarlik" tushunchasi yuqori baholanadi. Kamtarlik – bu faqat sabrli va kamtar odam baxtli bo'lishi mumkinligiga ishongan va ishonadigan o'zbeklarning asosiy fazilati. Kamtar bo'lding – Gavhar bo'lding (kamtar odam – marvarid).

Kamtar bo'lsang, obro' ortar, manman bo'lsang, ensa qotar (agar siz kamtar bo'lsangiz, obro'ingiz oshadi, mag'rur bo'lsangiz, bo'yingiz qattiq bo'ladi). Kamtar bo'lsang, osh ko'p, manman bo'lsang, tosh ko'p. (Agar siz kamtar bo'lsangiz, yeydigan oshingiz har joyda ko'p, agar siz mag'rur bo'lsangiz, unda sizga otiladigan toshlar juda ko'p bo'ladi).

Zamonaviy tilshunoslikning eng muhim vazifasi dunyoning lingvistik rasmini shakllantiradigan asosiy tushunchalarni kontseptual tahlil qilish prizmasi orqali til faktlarini tushunishdir. Bunday tushunchalarga "baxt" konsepti kiradi. Avvalgi baxtim – gul baxtim, keyingi baxtim – suvga oqdim (mening oldingi baxtim – gul baxtimdir, keyingi baxtim – suvga oqib tushdi). Baxt kulgu bor uyga kirar (baxt kulgi eshitiladigan uyga kiradi).

Dunyoning o'zbek tilidagi manzarasida "baxt" kontsepsiyasi asosiy madaniy tushunchalardan biridir. Har bir inson baxtni o'ziga xos tarzda tushunadi. Bu odamga yordam berishi va undan yuz o'girishi mumkin. Aqlli o'g'il – baxt, ahmoq o'g'il – qayg'u. Baxt – bu insonning borligidan ichki qoniqishga mos keladigan holati. Baxt – sandiqda, kaliti – osmonda.

O'zbek maqollarida mehnat baxtning sharti deb tan olinadi. Baxt – bu mehnat, insonning shaxsiy xizmatlari natijasidir. Baxtli bo'lish uchun inson mehnat qilishi kerak. Oqilona qaror qabul qilinsa – qiyin narsa oson bo'ladi. O'zbek xalq maqollari va maqollari yordamida aks ettirilgan "aql" konsepsiyasining majoziy tarkibiy qismi aniq milliy xususiyatlarga ega. Aql aynimas, oltin chirimas (aql yo'qolmaydi, oltin chirimaydi). Aql aqldan quvvat olar (aql aqldan kuch oladi). Aql bilan odob – egizak (aql va tarbiya – egizaklar). Odob bozorda sotilmas (Aql bozorda sotilmaydi). Maqol

va matallarda ko'p hollarda "aql" o'zini ahmoqlikning antipodi sifatida namoyon qiladi.

Shunday qilib, paremiyalar materialida aniqlangan madaniy tushunchalar deganda dunyoning milliy-madaniy va individual mualliflik lingvistik tasvirida kontseptual tarkibiy qismlarga qo'shimcha ravishda majoziy, semantik, assotsiativ o'sishlarga ega bo'lgan tushunchalar tushuniladi. Maqol va matallar o'zbek xalqining ko'p tomonlama moddiy va ma'naviy madaniyatining o'ziga xos xususiyatlarini, uning milliy mentalitetini aks ettiruvchi til lug'atining ajralmas qismini tashkil etadi.

O'zbek xalq maqollari va hikmatli so'zlari materiallarida aniqlangan madaniy tushunchalar nafaqat tarkibiy-semantik jihatdan, balki lingvistik-madaniy jihatdan ham qiziqish uyg'otadi, chunki maqol va matallar o'zbek xalqining milliy-madaniy ma'lumotlarini tashuvchisi hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Jo'rayeva B. M. O'zbek xalq maqollarini shakllantirishning lingvistik asoslari va pragmatik xususiyatlari/ dissertatsiya avtoreferati... fan doktori (DSc) darajasiga. Samarqand, 2019. – 32 b.
2. Popova Z. D., Sternin I. A. Kognitiv tilshunoslik bo'yicha insholar. - Voronej: Kelib chiqishi, 2002. – 165 b.
3. Samsitova L. X. boshqir tili manzarasidagi "yaxshi-yomon" konseptual qarama-qarshiligi (maqol va hikmatli so'zlar materiallari asosida) // BDPU gazetasi. M. Aknulli , No 3 (14), 2007. 103-110-sahifalar.
4. Vorobyov V. V. Lingvokulturologiya. - M.: Nauka, 1997. – 331 b.